

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА ДЕНІКІНСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (СЕРПЕНЬ 1919 Р. – СІЧЕНЬ 1920 Р.)

Розглянуто питання, пов'язані з основними заходами денікінського окупаційного режиму в галузі культури на Півдні України у серпні 1919 – січні 1920. Проаналізовано наслідки їх впровадження у регіоні.

Ключові слова: культура, денікінський окупаційний режим, Південь України.

Рассмотрено вопросы, связанные с основными мероприятиями деникинского оккупационного режима в области культуры на Юге Украины в августе 1919 – январе 1920. Проанализировано последствия их внедрения в регионе.

Ключевые слова: культура, деникинский оккупационный режим, Юг Украины.

The problems associated with major events of Denikin's occupation regime in the cultural field in Southern Ukraine during August 1919 – January 1920 are reviewed. The consequences of their implementation in the region are analysed.

Key words: culture, Denikin's occupation regime, Southern Ukraine.

Роки великих потрясінь, пов'язаних з подіями української революції, національно-визвольних змагань та громадянської війни досить активно вплинули на розвиток культури на Півдні України. При всіх політичних режимах, які змінювали один одного у цьому регіоні, неодмінно відбувалося формування державних структур, які покликані були керувати сферою культури. Продовжували функціонувати старі і утворювалися нові установи мистецтва, творчі колективи та освітні навчальні заклади.

Окремі аспекти даного питання досліджуються у сучасній українській історіографії, але вони стосуються всієї території України і не враховують регіональні особливості [1]. Існують роботи російських авторів, які досліджують цю тему в російських географічних межах [2].

В даній статті автор має на меті дослідити питання, пов'язані з основними заходами денікінського окупаційного режиму в галузі культури на Півдні України у серпні 1919 – січні 1920 років, їх характерні особливості, проблеми та тенденції розвитку, а також проаналізувати наслідки їх запровадження.

Відсутність принципових відмінностей між українцями та росіянами не викликала у білих генералів почуття необізнаності та неосвіченості в українському питанні, тим більше, що багато хто з них в силу своєї професійної діяльності був пов'язаний з Україною. Антиукраїнський характер білогвардійських репресій пояснювався прагненням покарати український народ за його прихильне ставлення до національного руху за незалежність. Сприйнявши свій прихід в Україну як остаточне встановлення їх влади, білогвардійці, і, особливо російські офіцери, мстилися за всі знущання, яких вони зазнали протягом громадянської війни від української влади. Білогвардійці придушували будь-які прояви українства та намагалися встановити режим суцільного військового свавілля [3].

Денікінський режим на ділі впроваджував своє бачення місця південноукраїнських земель у нових умовах. Тут проводилася активна антиукраїнська політика. Гоніння на українство проявлялося у всіх сферах суцільного життя. Відмінивши завоювання Української національної революції, денікінська

окупаційна влада заборонила приймати на роботу службовців, які раніше працювали в державних установах Української Народної Республіки та Української Держави гетьмана П. П. Скоропадського. З кінця серпня 1919 року заборонялося приймати на роботу до білогвардійських органів влади і тих осіб, які підозрювалися у симпатіях до політичних поглядів гетьмана П. П. Скоропадського та С. В. Петлюри. У зауваженні до розпорядження з обмеження прийому на роботу проукраїнські налаштованих урядовців до цивільної адміністрації зазначалося: *«Більш детальних вказівок дати не можу, але переслідувати україноманію буду неухильно»*. У наказі генерал-губернатора і командуючого військами Новоросії генерала М. М. Шиллінга до всіх офіцерів армії Української Народної Республіки пропонувалося перейти в ряди білих в чітко зазначений термін, *«а в іншому випадку – до них будуть ставитися як до зрадників своєї держави»*. При чому, все зазначене не стосувалося вищого командного керівництва української армії, які мали бути повішені як зрадники Росії [4].

Сам Головнокомандуючий Збройними Силами Півдня Росії генерал А. І. Денікін у своїх численних публіцистичних та мемуарних працях, опублікованих в еміграції, наголошував на тому, що він ніколи не був монархістом, його політичне кредо полягало в придушенні більшовизму і збереженні державної єдності Росії. Але об'єктивно ідеї єдності і неподільності Росії збігалися з ідеями монархічної Росії, чи принаймні, не суперечили їм. Тому, хотіли того керівники білого руху чи ні, а їхні армії робилися серцевиною монархічних сил, і білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався громадянами, проживаючими на теренах України, зі старою дореволюційною російською владою.

Імперсько-центристські орієнтири денікінського середовища визначали його ставлення до української культури. Оголошуючи на всій території Росії державною мовою російську, генерал А. І. Денікін прагнув продемонструвати лояльне ставлення до *«місцевих діалектів»*, до яких він відносив і українську мову. Нова біла влада дозволяла населенню спілкуватися *«малоросійською народною мовою»*. В приватних, як і в усіх початкових школах,

дозволялося навчання та викладання українською мовою. Відозва генерала А. І. Денікіна забороняла переслідувати *«малоросійську народну мову і чинити перешкоди їй в пресі»*.

Але навіть такі задекларовані незначні поступки у питанні української мови на місцях російські чиновники та військові намагалися ігнорувати. Так, Головнокомандуючий військами Харківської області генерал В. З. Май-Маєвський, ще у серпні 1919 року видав наказ, яким зобов'язав українізовані школи перейти на російську мову навчання. У своєму наказі він посилався на основні положення про *«малоросійську»* мову та школи, прийняті напередодні Особливою нарадою, яка виступила за припинення кредитування та відкриття нових шкіл з українською мовою навчання, припинення викладання такої навчальної дисципліни як українознавство, організація українських шкіл оголошувалася приватною справою.

Всюди, де проходили денікінські війська, проводилася груба протиукраїнська політика, причому, на Півдні України вона була особливо брутальною. Денікінська влада тут закривала українські школи, нищила бібліотеки, наприклад на Катеринославщині. Розпуск українських кооперативів, закриття книжкових магазинів, відкрите переслідування всього українського за денікінщини було у південноукраїнському регіоні звичайною справою [4]. На початку вересня 1919 року організація українських соціал-демократів з Катеринославщини повідомляла *«...закриваються українські школи, просвіти... забороняється українська мова (язик), якою говорили наші прадіди ще за тисячу літ до того, коли примушені були вчитись руського язика, мови наших поработителів»* [5].

Відверто антиукраїнською була політика білогвардійців щодо української культури. Вона була спрямована на припинення українізації державної освіти. Так, на Харківщині та Полтавщині було заборонено викладання українською мовою в усіх навчальних закладах. Згідно рішенням Особливої наради, затверджених генералом А. І. Денікіним 10 серпня 1919 року, викладання українською мовою у тих школах, де до встановлення української влади навчання проводилося російською мовою, забороня-

лося. Викладання українською мовою допускалося у приватних школах або на приватні кошти. Викладання українознавства скасовувалося, а «малоросійської» мови та літератури дозволялося в якості необов'язкових предметів [6]. Щоправда, за умови викладання у «малоросійській» школі на належному рівні в душі єдиної російської державності, таку школу могли прирівняти до державної школи. Проте це положення було швидше демагогічним кроком, оскільки малоімовірною виглядає ситуація, коли свідомий українець буде агітувати за велику, єдину та неподільну Росію.

Проте навіть генерал А. І. Денікін не зміг нехтувати активним впровадженням української мови. У зверненні «До населення Малоросії» поступка виявилася у дозволі лише розмовляти «малоросійською народною мовою» в місцевих установах і суді [7]. Проте на місцях цей дозвіл іноді ігнорувався і вживання української мови ставало підставою для покарань. Як свідчив хорунжий Дорошенко, «під час мобілізацій Добровольчої армії на Україні відношення до мобілізованих старшин і козаків було дуже ворожим, за кожне слово, котре було сказано українською мовою, притягали до суворої відповідальності» [8].

Жахливої руйнації зазнала Українська академія наук. Денікінська адміністрація не бачила її місця у новій російській державі, проте з огляду на значну суспільну вагу її членів та можливий негативний розголос, закрити безповоротно цей заклад білогвардійці не наважувалися. Біла влада коливалась у визначенні статусу Академії: від Київського центру Російської академії наук до приватного наукового товариства «Київська академія наук». Перший президент Української академії наук, основоположник геохімії, біогеохімії та радіогеології В. І. Вернадський, який обіймав цю посаду від заснування Академії у 1918 році і до 1921 року, так охарактеризував ставлення білогвардійських владних кіл до вирішення питання про подальшу долю української академії: «Шукають виходу: і хочеться, і колеться. Не хочуть затверджувати, але й не хочуть знищувати» [9].

Лише завдяки авторитету В. І. Вернадського, який відстоював необхідність збереження Української академії наук на держав-

ному утриманні, на засіданні 1 жовтня 1919 року Особлива нарада передала її долю на вирішення вчених рад південноросійських університетів. До прийняття відповідного рішення вченими радами цих університетів належало зберегти склад Академії та охоронити її майно. Така двояка позиція денікінської влади та відтягування остаточного вирішення цього питання були швидше прагненням уникнути подальшого існування Української академії наук та негативного соціального розголосу у випадку її остаточного закриття. Тим часом діяльності цієї української наукової установи чинилися всілякі утиски та створювалися перешкоди для роботи її співробітників, наукові підрозділи Академії позбавлялися їх приміщень. За період денікінської окупації кількість наукових співробітників в Академії наук України з 1 000 чоловік зменшилася майже вдвічі [10].

Було знищено 117 назв українських книжок. У Києві було закрито майже усі українські часописи. Репресивний характер добровольчої політики був разюче помітним на фоні розквіту української культури за доби Української Держави. Така ситуація змусила навіть великодержавний «Союз Визволення Росії» просити генерала А. І. Денікіна припинити переслідування українського культурного руху. Відповідь білого генерала – «Культуру від політики відокремити не можна» – яскраво вказувала на суто декларативний характер його ліберальних заяв щодо української культури [11].

Варто зазначити, що Особлива нарада, не дивлячись на таку ситуацію, все таки виділяла певні кошти на утримання вищих навчальних закладів в Україні. Так, протягом липня-вересня 1919 року було асигновано 500 тисяч рублів Катеринославському університету, 1 млн. рублів – Харківському жіночому медичному інституту, 188 400 рублів – Харківському ветеринарному інституту тощо [12]. Спорадичний та нерегулярний характер цих виплат свідчить про повну відсутність у денікінської влади чіткої програми розвитку та підтримки українських навчальних закладів.

У містах Півдня України відбувалися масові переслідування і навіть розстріли українських вчителів, кооператорів та інших культурних діячів. Так, в місті Єлисаветграді

на Херсонщині влітку 1919 року денікінці закатували 18 українських громадських діячів. Серед них були Т. Біланенко – член Трудового Конгресу і голова елісаветградського Союзу споживчих товариств, Г. Островський – молодий місцевий громадський діяч та інші. Катеринославський поміщик Родзянко в своїй записці до генерала А. І. Денікіна звинувачував навіть все місцеве українське духовенство на чолі з катеринославським архієпископом Агапитом у тому, що, мовляв, це – *«натхненники петлюрівщини»*. Як і в інших регіонах України, на Півдні в деклараціях і наказах денікінського командування не було навіть згадки про будь-які автономні права України. *«Словом, проводилася рішуча і безоглядна реставрація старої дореволюційної Росії»*, – писав І. Мазепа. *«Люди, що приходили з того фронту, оповідали, що денікінський режим навіть гірший за більшовицький і своєю реакцією перевищує давні царські порядки»* [13].

Отже, внутрішня політика Збройних Сил Півдня Росії у галузі культури, попри ліберально-демократичні заяви керівництва, мала консервативний характер. Її поміркованість була нівельована безпосередніми виконавцями денікінського внутрішньополітичного курсу на місцях. Колишні російські чиновники та поміщики своє повернення на терени України перетворювали на реставрацію та реакцію, яка нічим не поступалася колишній царській владі, а в деяких випадках навіть перевершувала її за жорстокістю. Спочатку прихід добровольців місцеве населення сприймало як прихід носіїв нової справедливої влади, визволителів від більшовицького ярма, з приходом яких будуть відновлені закон, порядок, справедливість та стабільність. Проте з часом, завдяки допущеним серйозним прорахункам у внутрішній політиці та не виправдано жорстким методам її запровадження, вони самі перетворилися на загарбників в очах українців, які нічим особливо не відрізнялися від своїх попередників. У момент вирішальних битв на більшовицько-білогвардійському фронті, коли пройти до Москви лишалися лічені кілометри, місцеве українське населення не тільки не підтримало ідею відновлення великої, єдиної та неподільної Росії, але й активно виступило із зброєю у руках проти відновлення російської державності.

У підходах білогвардійців до ведення внутрішньої політики лежали помилки принципового характеру. Кривавий період перебування будь-якої території під владою більшовиків, червоний терор і руйнація народного господарства, боротьба із релігією, викликали широке незадоволення місцевого українського населення. Інформацію, яку отримували добровольці від своїх агентів із захоплених більшовиками територій, про настрої робітників та селян, посилену вродженим антибільшовизмом, ввели в оману командування Збройних Сил Півдня Росії. Білі генерали вважали, що місцеве населення, відчувши на собі жорсткі заходи внутрішньої політики більшовиків, повністю покінчило з ілюзіями стосовно будівництва більшовицького раю. Такий підхід зумовив певну легковажність з боку білогвардійського керівництва при врегулюванні процесу переходу до мирного життя на відвоєнованих у більшовиків територіях.

Спрямованість заходів внутрішньої політики добровольців не в останню чергу залежала і від врахування тих змін, які відбулися протягом 1918 року у світогляді місцевого населення. Білогвардійці бачили активний спротив населення України насаджуваному більшовиками комуністичного способу життя, проте не усвідомлювали небажання людей жити і за дожовтневими порядками. Опора на консервативне законодавство Тимчасового уряду, спроби повернути старі довоєнні порядки, вимоги дотримуватися законності й правопорядку, підкріплені примусовими заходами та жорстокістю, перетворилися у народному сприйнятті на білогвардійську реакцію, що прийшла на зміну більшовицькій.

Приналежність учасників російського білогвардійського руху до різних політичних сил та соціальних верств тогочасного суспільства наперед визначила нечіткість його політичних, економічних, соціальних, культурних гасел та засобів досягнення цілей боротьби. Виникали різні суперечки й протиріччя у методах та засобах розв'язання основних питань внутрішньої політики. Принципи замовчування та не визначення наперед шляхів подальшого вирішення важливих питань державного будівництва та внутрішньої політики, змогли об'єднати на

певний період часу різних представників білогвардійського табору, але виявилися незрозумілими та підозрілими для більшості місцевого населення на фоні простих та чітких орієнтирів державного будівництва українсь-

ких урядів та більшовиків. Зрозуміло було одне: білогвардійський рух не збирався втрачати свій контроль над всією територією постбільшовицької Росії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крутіна В. Білий рух в Україні (1917-1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2005. – 17 с.
2. Еремеева А. Художественная жизнь Юга России в условиях гражданского противостояния (1917-1920 гг.): содержание и тенденции развития. Автореф. дис. ... д-ра ист. наук (07.00.02.) / Краснодар. гос. ун-т культуры и искусств. – Краснодар, 1999. – 39 с.; Сухенко А. Добровольческое движение на Юге России (1917-1920 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук (07.00.02). – Ростов – на - Дону, 2000. – 30 с.; Федюк В. Белое движение на Юге России (1917-1920 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук (07.00.02.) / Ярославский гос. ун-т. – Ярославль, 1995. – 32 с.
3. Українська революція: документи 1919-1921 / Під ред. Т. Гунчака. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1984. – С. 31-32.
4. Кин Д. Деникинщина. – Л. : «Прибой», 1925. – С. 241.
5. Феденко П. Повстання нації // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – К. : Фенікс, 1992. – С. 97.
6. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 3935, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
7. ДАПО, ф. 2173, оп. 1, спр. 27, арк. 37-38зв.
8. Витяги з документів, які в оригіналах хороняться в Головному Військово-історичному Музею-Архіві. – Б.м., б.р. – С. 9.
9. Вернадский В. И. Дневники. 1917-1921. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 142.
10. Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 р. – Б.м., б.р. – С. 1.
11. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції 1917-1923 рр. – Т. II. Кн. 4. – К. ; Львів, 1923. – С. 185.
12. Російський державний військовий архів, ф. 3435, оп. 1, спр. 25, арк. 12зв, 26зв.
13. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. – Т.2. Кам'янецька доба. Зимовий похід. – Мюнхен : Прометей, 1951. – С. 33-34.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**